

EEN DODENRIJK VOOR EEN KONING
EEN HETTITISCH HIERNAMAALS

THEO P.J. VAN DEN HOUT

Inleiding

Hoe stelden de Hettieten zich het dodenrijk voor? Dat is een lastig te beantwoorden vraag. Want als we met „de Hettieten” de doorsnee bewoners van Anatolië ten tijde van het Hettitische Rijk tussen 1650 en 1175 v. Chr. bedoelen, dan is de oogst gering: er zijn weliswaar een aantal begraafplaatsen uit die periode, maar hier heerst soberheid alom. Het heeft er alle schijn van, dat daar zeker niet de sociaal hogere lagen van de Hettitische maatschappij hun laatste rustplaats vonden. Er zijn nauwelijks grafgraven en wat er meegegeven werd zegt niet veel: wat ringen, pinnen, spindels en eenvoudig vaatwerk. Soms werden er wel beesten, vooral paarden of muil-dieren, of alleen hun koppen bijgezet. De resultaten van het paleo-antropologisch onderzoek stemmen bovendien triest: de gemiddelde leeftijd van de mensen lijkt nauwelijks de dertig overstegen te hebben. Droef en naar-geestig is bovendien het beeld dat de enige tekst, die iets over hun uitein-delijke bestemming lijkt te zeggen, schetst:

„Niemand herkent een ander. Zussen herkennen elkaar niet, broers herkennen elkaar niet, een moeder herkent haar kind niet, een kind herkent zijn moeder niet. ... Ze eten niet van een fijne tafel, ze eten niet van een fijne stoel, ze drinken niet uit een fijne beker. Goed eten eten ze niet, goed drinken drinken ze niet: modder eten ze, drab drinken ze.”

Hoewel de passage een mogelijk Hettitische vertaling van een Mesopota-misch origineel is, kan het voorhandenzijn van de vertaling misschien toch betekenen, dat men zich erin herkende. Daarnaast doet uit rituelen ter oproeping van de goden van de onderwereld een beeld op, dat doet denken aan dat van de klassieke Tartarus: een donkere ruimte, waar vroegere godengeneraties vertoeven, een plek omgeven door rivieren.

Schil is het contrast met het lot van de Hettitische koning en zijn direkte familie. Allereerst weten we uit de teksten, dat de gemiddelde leef-tijd van de mensen in hofkringen beduidend hoger gelegen moet hebben. Regelmatig werd een ouderdom van zestig of zeventig jaar bereikt. Daar komt bij, dat naar Hettitische opvatting een Hettitische koning of koningin eigenlijk niet stierf, maar „god werd”.

Het koninklijk dodenritueel

Over de voorstellingen van het koninklijk hiernamaals zijn we vrij goed geïnformeerd door de veertien dagen durende begrafenisrite van een Hettitische koning of koningin, en wellicht ook van een prins of prinses. De naam waaronder de kompositie in Hettitische tijd bekend stond, was de openingszin van de tekst: „Wanneer in Hattuša een groot gemis ontstaat” waarbij we het woord „groot” mogen opvatten in de zin van „koninklijk”.

De totale tekstgroep omvat vier soorten teksten of tekstseries:

- een liturgie, dat wil zeggen een gedetailleerde beschrijving van alle han-delingen en handelende personen en de eventuele teksten die ze daarbij uitspreken,
- een skript, waarin alleen de uit te spreken teksten met korte regieaandui-ning van het moment waarop dat moet gebeuren, staan,
- een excerpt of overzicht naar dagen van het ritueel met een karakteri-sering van de betreffende dag in een enkele zin, misschien gemaakt ten behoeve van de bibliotheekorganisatie, en tenslotte een
- rekvisieten-lijst, waarin per dag een aantal benodigdheden van het ritueel vermeld worden waarschijnlijk ten behoeve van de logistieke organisatie van het ritueel.

Dit is exakt dezelfde opbouw, die we van sommige Hettitische religieuze feesten kennen. De praktische opbouw van de totale ritueelbeschrijving maakt duidelijk dat we hier niet te maken hebben met de beschrijving van een eenmalige gebeurtenis, maar met *het* ritueel voor een gestorven koning. De tekst werd dus bij ieder overlijden van een lid van de koninklijke familie uit de archieven gehaald en als scenario bij het ritueel geraadpleegd.

Op basis van deze vier tekstseries (liturgie, skript, rekvisietenlijsten en excerpt) kan de handeling van ongeveer de helft van het totale aantal dagen gereconstrueerd worden, en wel van de eerste en tweede, de zevende tot en met de negende, en de twaalfde en dertiende dag. Van de resterende dagen bezitten we geen uitgebreide beschrijving, maar hebben we meestal wel (fragmenten van) rekvisietenlijsten en/of het excerpt. Bij alles moet bedacht worden, dat de beschrijving van het ritueel als scenario bedoeld was voor mensen, die wisten waar het over ging. Symboliek wordt dus niet uitgelegd en veel aanduidingen blijven zeer vaag.

Het ritueel duurde, zoals gezegd, veertien dagen. Het lijkt van de overle-dene werd al op de eerste dag of in de nacht van de eerste op de tweede dag verbrand. Als dan de stoffelijke resten, voorzover over na de brand, verzameld waren, werden ze bijgezet in een soort mausoleum, dat letterlijk vertaald het „steenhuys” genoemd werd. Daarna maakte men een beeld van

de overledene, dat op een wagen tussen verschillende lokaties heen en weer gereden werd. Het lijkt erop, dat 's ochtends klaagvrouwen het beeld van de dode uit het „steenhuys” haalden, het op de wagen zetten en het naar de zgn. „tent” reden. Of dit echt een tent was, is niet duidelijk. In ieder geval was het een verplaatsbare structuur, waarin men handelingen kon verrichten. Terwijl het ritueel plaatsvond, bleef het beeld op de wagen staan, tenslotte werd het van de wagen in de „tent” gebracht en volgde een „grote maaltijd”. In de „tent” bevond zich een haard, waar vele brandoffers gebracht werden. Hierna zette men het beeld weer op de wagen en bracht men het naar het mausoleum terug.

Doel van het hele ritueel lijkt te zijn, voor de overleden koning een hiernamaals te verzekeren, dat alle aspecten van zijn vroeger leven op aarde heeft. Verbranding was de manier, waarop dit leven gekreëerd werd: net zoals de koning zelf door zijn crematie overgaat in een andere existentie, zo ook worden de verschillende elementen van het aardse bestaan door verbranding van objecten, die die elementen symboliseren, als het ware doorgestuurd naar gene zijde. Waar men zich dat hiernamaals voorstelde, is niet altijd even duidelijk. In een gebed tot de Zonnegod van de Hemel vraagt de koning hem na zijn aardse leven toe te laten tot zijn goddelijke bestemming temidden van de goden van de hemel. Maar voor het zover is, lijkt de vorst eerst af te moeten dalen in een onderwereld waaruit zijn moeder hem dan komt halen. Vele offers tijdens het ritueel zijn ook gericht aan de godin van de onderwereld, de Zonnegodin van de Aarde. Recentelijk heeft de Turkse Hettitologe Hatice GONNET zelfs betoogd, dat de goden in wier midden de koning opgenomen zal worden, de goden van de onderwereld zijn.

Iedere dag van de begrafenisceremonie richtte zich, zo lijkt het, op één van die aspecten van het leven. Centraal bij het ritueel stond het beeld van de overledene, dat op de tweede dag na de crematie gemaakt was. Deze beeltenis stelde de levende koning voor: zolang het beeld aanwezig was en aan de rituelen deelnam werd de koning geacht nog te leven. Het leven van de koning werd nog gedurende veertien dagen gerekend en zijn dood ontkend. Het beeld kreeg te eten en te drinken en werd toegesproken, terwijl bovendien zijn opvolger niet of nauwelijks aan de handelingen lijkt deel te nemen. Het koningschap kan in de meeste koningsideologieën ook maar door één persoon tegelijk vervuld worden: zolang het beeld de aanwezigheid van de oude koning „bewees”, was een optreden van de nieuwe koning dus onmogelijk.

Uit latere verwijzingen naar het beeld blijkt dat de dode zittend afgebeeld was. In een betrekkelijk recent gepubliceerd fragment lijkt verder beschreven te worden, hoe het beeld eruit zag.

58 de dJode kust hij
59] ... van goud neemt/zet hij
60 aan] de man [geven ze] een boog in zijn hand
61 wanneer het een vr]rouw is echter, [geven ze] haar een spindel
62] aan hem/haar een staatsiegewaad ...

De genoemde boog en spindel zijn de typische attributen van man resp. vrouw, die we herhaaldelijk in Hettitische teksten tegenkomen. Zo zegt in een ritueel tegen impotentie een priesteres, na het maken van een poort van riet, het volgende:

„Ik leg de patiënt een spindel en spinrokken in de hand en hij komt onder de poort door. Als hij uit de poort tevoorschijn komt, ontleem ik hem de spindel en spinrokken en geef hem een boog en pijlen. Daarbij spreek ik als volgt: Zie, vrouwelijkheid heb ik je ontnomen, mannelijkheid heb ik je teruggegeven.”

Na de tweede dag is er in eerste instantie een breuk in de overlevering tot de zevende dag. Wel geven het excerpt en/of rekvisietenlijst een korte aanduiding voor de dagen daarvoor. In alle gevallen wordt gesproken van „verzoenen” of „verzoening”. De rekvisietenlijst van de zesde dag vermeldt ook nog dat er geen gouden of zilveren voorwerpen nodig zijn.

De zevende en achtste dag

Het „thema” van de zevende dag is volgens het excerpt en de rekvisietenlijst „het verbranden van *ezzan*”. Voor *ezzan* denkt men meestal aan „kaf” of „zaagsel”, in ieder geval lijkt het om een vederlicht afvalproduct te gaan, zoals blijkt uit een passage in een magisch ritueel waarin de volgende vergelijking gemaakt wordt: „Zoals de wind kaf voortblaast en het over zee draagt.” Het is heel goed voorstelbaar, dat het „kaf” de stoffelijke en dus vergankelijke zaken van het leven verzinnebeeldt, iets als „dead man's property” zoals het wel vertaald is, maar het valt op, dat het wordt verbrand samen met een staatsiegewaad en fijne olie. Dat zijn juist de tekenen van koninklijke waardigheid bij uitstek: de koninklijke mantel en de olie, waarmee een koning gezalfd wordt.

De handelingen van de achtste dag met als thema de veeteelt lijken erop gericht voor de koning het bezit van eeuwige weides in het hiernamaals te verzekeren. Allerlei gedomesticeerde dieren spelen hierbij een rol, alsmede een bepaald soort vogels. Als instrumenten worden een schop, houwewel en (irrigatie-?)buizen verbrand en weer naar de plaats gebracht, „waar de paarden- en runderkoppen verbrand zijn”, wat herinnert aan soortgelijke vondsten bij de Hettitische begraafplaatsen (zie fig. 1). Met een andere schop en houwewel wordt vervolgens een stuk weide uitgestoken. Er wordt

Fig. 1 — Paarde- of runderkop gevonden op de begraafplaats Osmankayasi even ten noorden van de Hettitische hoofdstad Hattuša (uit: K. BRITTEL et al., *Die hethitischen Grabfunde von Osmankayasi*, Berlin 1958).

niet expliciet gezegd, dat dit verbrand wordt, maar omdat het weer naar dezelfde plek gebracht wordt, lijkt dit aannemelijk. Vertaling:

excerpt: „[Het zwijn] voert water aan en men [steekt een stuk weidegrond uit].”
rekwisietenlijst: „Op de achtste dag voert het zwijn water aan en steken ze (een stuk) weidegrond uit. Een zilveren zwijnebek van tien sikkels, een zilveren bron van twintig sikkels, een houweel, een schop, op drie plekken met zilver ingelegd, drie buizen met zilver ingelegd, vijf zilveren bekers [...], waarvan een met g[oud ingelegd], veertien stenen, waarvan zeven ... en zeven ...”
liturgie: Dan [brengen ze?] een zwijn en vijf *arda*-vogels. In de zilveren bek van het zwijn [...] Rond de *arda*-vogels [zetten ze] vijf zilveren vaten van vijf sikkels (gewicht) en de *arda*-vogels [zijn geplaatst] rond de bron. Het zwijn voert het water aan en als volgt zegt ...]: ‘Zie, het zwijn heeft het water aangevoerd en moge het voor U [...] zijn en mogen de runderen, schapen, paarden (en) muilieren (hun dorst) [lessen].’ Een rund en zeven schapen slachten ze boven de bron.

Daarna [legt?] de ‘Oude Vrouw’ drie warme broden, een dik brood en kaas neer. Op de weegschaal [legt ze?] obsidiaan? en houdt het op voor de Zonnegodheid [en als volgt zegt ze]: ‘Ziehier, Zonnegodheid, voor U deze [...]-tjen wij, laat niemand ze hem ontnemen, laat niemand ze hem betwisten!’”

De laatste zin is een formule die telkens zal terugkeren en die stamt uit het juridisch taalgebruik. Uit de rekwisietenlijst blijkt overigens dat men

bij de rituele handelingen gebruik maakte van miniatuurafbeeldingen in plaats van een echt zwijn of een echte bron. Hetzelfde geldt voor de zogenaamde *arda*-vogels: daarvan wordt in het vervolg gezegd, dat men eerst het kostbare inlegwerk ervan afhaalt alvorens ze te verbranden. Ook van de andere voorwerpen, de buizen, de schop en de bekers, verwijdert men de kostbaarheden. Dan gaat de beschrijving verder:

„Een andere houweel en schop — ook die van hout — nemen ze en steken een stuk weide uit. Het stuk weide [legt?] de ‘Oude Vrouw’ op een dik brood [en de ...] houden het op naar de Zonnegodheid, de weegschaal houden [de ... op] naar de Zonnegodheid en als v[olgt zegt/zeggen ze]:

‘Laat dit stuk weide, Zonnegodheid, zijn rechtmatig eigendom zijn, laat niemand het hem afnemen, laat niemand (het) betwisten! Laten op deze weide runderen en schapen, paarden (en) muilieren weiden!’ Dan brengen ze het stuk weide daarheen, waar de paarde- en runderkoppen verbrand zijn en schudden het daarop uit. De ‘Oude Vrouw’ neemt een dik brood van 1 *sutu*. Daarna geven ze het beeld op de zitwagen te drinken. Men? drinkt op de Zonnegodheid, de zanger zingt bij de *hünzinar*, de ALAN.ZU-mannen roepen met gedempte stem ‘*ahā*’, de *kita*-man roept niet.

Dan halen ze het beeld van de wagen. De tent is op die plek al opgezet, ze brengen het (beeld) de tent in en zetten hem (i.e. de gestorvene) op de gouden troon. Als het echter om een vrouw gaat, zetten ze haar op een gouden bankje. Er wordt tot de hoofdmaaltijd van de dag opgeroepen, de *taptara*-vrouwen geven aan het gezelschap *šaramma*-broden en een aangeklede schenker geeft ieder te drinken. (...)

Dan halen ze het beeld uit de tent weg en zetten het op de zitwagen. De *taptara*-vrouwen [lopen] er achteraan en [ze brengen?] het [naar?] het huis [?] en zetten het [...].”

De negende, tiende en elfde dag

Van de negende dag hebben we alleen schaarse gegevens van het excerpt, de rekwisietenlijst en een klein stukje van de liturgie. Hoewel de informatie schaars is, is ze veelzeggend genoeg en sluit inhoudelijk goed aan bij wat we weten van de achtste dag. Het thema wordt ditmaal gevormd door de produkten van de veeteelt gesymboliseerd door het karnen van de melk en de verschillende instrumenten die daarbij nodig zijn. Op de tiende dag is de beurt aan de landbouw. Een ploeg wordt verbrand en gebracht naar de plaats „waar de paarde- en runderkoppen verbrand zijn.” De elfde dag is gewijd aan de jacht.

De twaalfde dag

De twaalfde dag is weer beter overgeleverd. Het beeld heeft de nacht weer in het „steenhuys” doorgebracht en wordt in de ochtend getransporteerd naar de tent. Het thema van deze dag wordt gerepresenteerd door een

wijnstok. Deze wordt omwikkeld en versierd, er worden spullen op een kostbaar dienblad binnengebracht, o.a. een tros druiven en de regalia: het staatsiegewaad en de olie. Kostbaarheden worden verwijderd en naar het „steenhuis” gebracht, waarna het dienblad gebroken in de haard belandt evenals het gewaad en de olie. Andere spullen worden ook gebroken en in de haard gelegd. Hoewel het niet uitdrukkelijk gezegd wordt, nemen we aan dat ook hier verbranding volgde. Het hoogtepunt, als we dat op basis van het excerpt zo noemen mogen, vormt het doorsnijden van de wijnstok door een lid van de familie met een zilveren bijl van twintig sikkels. Ook hier hebben we hoogstwaarschijnlijk weer te maken met een miniatuur-voorwerp, want het gewicht is niet groot: ong. 2½ ons. Dit doet denken aan de miniatuurbijlen van brons die in Hattuša in een (offer?)kuil gevonden zijn. Aan het eind van de dag brengt men het beeld weer uit de tent.

„Het beeld brengen ze uit het huis weg en zetten het op de zitwagen. Erachteraan lopen de *taptara*-vrouwen en klagen. Intussen is de moeder'wijnstok ... gewassen en gebracht.

Vervolgens omwikkelen ze de wijnstok met repen stof, waarna ze hem met trossen druiven (en) fruit en met strengen wol versieren en hem oppakken. De *taptara*-vrouwen brengen hem de tent binnen en zetten hem tegen de tafel van de gestorvene aan.

Een met [goud en zilv]er ingelegd dienblad is intussen binnengebracht. Daarna is het? besprenkeld en voorts zijn de [] geslagen. Trossen druiven [] wielen van deeg, [] 1 staatsiegewaad, 1 kruik fijne olie [] liggen op het dienblad.

(volgt een fragmentarisch overgeleverd gedeelte met verdere handelingen rond de wijnstok, een offer van 1 rund en 7 schapen, koks worden genoemd, en een paragraaf voor het geval dit ritueel in de winter plaatsvindt)

Dan halen ze het beeld van de zitwagen af, brengen het in de tent en zetten hem op de gouden troon, maar als het een vrouw is zetten ze haar op een bankje.

Er wordt naar de grote maaltijd geroepen en ze drinken de Zonnegod, de Stormgod, de Beschermgod en de Zonnegodin van de Aarde ieder apart één-maal toe. De zanger zingt bij het grote Inanna-instrument, de ALAN.ZU-mannen roepen met gedempte stem 'ahā', men breekt een dik brood. (...) Wanneer ze voor de derde maal aan zijn ziel te drinken geven, wassen ze het dienblad, nemen het zilver (en) goud weg en brengen het in het 'steenhuis'. Dan breken ze het dienblad in tweeën en leggen het op de haard.

Daarna houden ze de gestorvene 1 staatsiegewaad (en) 1 kruik fijne olie voor, daarna leggen ze het in de haard en gieten de fijne olie erover uit. En wat er ook maar op het [tabel] ligt?, 1 kruik wijn en 1 kruik bier, dat breken ze kapot.

Vervolgens neemt degene die tot zijn familie behoort, een zilveren bijl van 20 sikkels en snoeit de wijnstok. De schenker slaat de plengvaas stuk op de grond en 'zingt/jammert'. Dan beginnen de *taptara*-vrouwen te klagen.

De wijnstok leggen ze met de repen stof in de haard, de *taptara*-vrouwen cirkelen rond het vuur en degene, die de wijnstok doorhakt, neemt zelf de zilveren bijl.

Dan brengen ze het beeld uit de tent weg en zetten het op de zitwagen. De *taptara*-vrouwen gaan erachteraan, brengen het [naar/in] en klagen."

De dertiende dag

Op de dertiende dag tenslotte zien we een ritueel met *lahhanzana*-vogels of als die weggetrokken zijn, met *hurri*-vogels. In beide gevallen wordt wel gedacht aan een soort pluimvee of eenden. Ook nu weer worden een aantal zaken verbrand. Daarna volgt een grote maaltijd, waarna men tot diep in de nacht doorgaat met plengen in de haard en drinken. Daarna worden broden bij het beeld op schoot gelegd en een wens tot de dode uitgesproken ten aanzien van zijn kinderen en koningschap. Daarna een kort en onduidelijk ritueel met een touw. Signifikant is dat aan het einde van deze dag, de tent waarin de afgelopen dagen de riten hebben plaatsgehad, wordt opgebroken.

„Op de 13-de dag: in het huis maken ze beeldjes van *lahhanzana*-vogels. Er zijn er tien van hout gemaakt; die beslaan ze met zilver. Bij vijf *lahhanzana*-vogels zijn hun koppen met goud ingelegd. Tien *lahhanzana*-vogels zijn van wol gemaakt, tien *lahhanzana*-vogels zijn van deeg. Dat maakt samen dertig *lahhanzana*-vogels. En ze nemen vijf of zes levende *lahhanzana*-vogels. Als het echter niet het jaargetijde van de *lahhanzana*-vogels is, nemen ze *hurri*-vogels.

Twee manden vullen ze met broden (en) brokken kaas. Daarbij mengen ze allerlei vruchten, (zoals) vijgen, rozijnen, olijven, sesam, appels (en) berg-appels, van alles wat.

De levende *lahhanzana*-vogels en de met zilver beslagen *lahhanzana*-vogels maken ze (aan elkaar?) vast.

(dan wordt de tekst fragmentarisch met verdere handelingen met de *lahhanzana*-vogels; „beelden” en andere voorwerpen worden verbrand, dingen worden in het „steenhuis” gebracht, tenslotte is er weer een grote maaltijd. Vlak voor de maaltijd wordt er iets weggejaagd: zijn dat misschien de levende *lahhanzana*-vogels? Of zijn die ook verbrand?)

Het beeld tillen ze op een sokkel? en zetten het in het midden bij de met goud ingelegde troon. (...)

Daarna nemen ze de soldatenbroden en leggen die bij het beeld op de knieën []. Dan spreken ze als volgt: 'Ziehier, wij hebben U de soldatenbroden op Uw knieën gelegd', dus wees niet langer boos! Wees nu Uw kinderen goed-gezind, moge Uw koningschap tot in generaties voortduren! Uw tempel zal geëerd worden, offers zullen voor U klaarstaan.' Dan nemen op die dag de tafeldienaren *arpamar*-broden (en) vruchten en zetten ze voor de dode neer.

Wanneer het (ritueel) met de knieën afgelopen is, brengen ze een touw, smeren dat in met fijne olie, gooien het in de haard en strooien⁷ er meel op. De *taptara*-vrouwen jammeren als volgt: 'Als U naar de weide gaat, trek dan niet het touw weg. ...'

(...) Wanneer de schenker dan de grote beker 'van zijn ziel' omkeert, breken ze die op de grond kapot, de plengvaas breken ze achter de verhoging⁸ op de grond kapot en men 'zingt/jammert'. De *taptara*-vrouwen beginnen te klagen. De tent die in het huis was opgezet, nemen ze op en laten hem in de portico (achter).

(Kolofoen.) Wanneer in Hattuša een grote leegte ontstaat. Op dit tablet de twaalfde dag van het afhakken van de wijnstok, de dertiende dag van de *lahhanzana*-vogels. Afgelopen."

Konklusie

Het doel van dit lange twee weken durende ritueel lijkt duidelijk: voor de koning alle als essentieel ervaren aspecten van het leven voor het hiernamaals zekerstellen. Hij zal zijn aarde bestaan elders voortzetten, maar dan wel eeuwig en in goddelijk gezelschap. Eens te meer wordt duidelijk de algemeen menselijke onmacht zich iets voor te stellen dat wezenlijk anders is dan onze eigen wereld. Dit doet men niet zuiver en alleen voor de koning: volgens de ideologie van het Hettitische koningschap hangt het welzijn van het land, van oorlogssukkes tot vruchtbaarheid, af van het welbevinden van de koning. En omdat ook dodengeesten hun invloed vanuit gene zijde kunnen doen gelden in onze wereld, was er de Hettieten kennelijk alles aan gelegen om van de koning op de juiste wijze afscheid te nemen.

Bibliografie

De standaarduitgave van het bovenbeschreven dodenritueel is het boek „Hethitische Totenrituale“ van Heinrich OTTEN (Berlin 1958). Een nieuwe editie is door schrijver dezes gepland. Verdere literatuur: O.R. GURNEY, *The Hittites* (Penguin Books, Harmondsworth 1990), pp. 137-140, idem, *Some Aspects of Hittite Religion* (Oxford University Press, Oxford 1977), pp. 59-63, M. POPKO, *Religions of Asia Minor* (Warschau 1995), Th.P.J. VAN DEN HOUT, „Death as a Privilege. The Hittite Royal Funerary Ritual“ in J.M. BREMER, Th.P.J. VAN DEN HOUT, R. PETERS (eds.), *Hidden Futures. Death and Immortality in Ancient Egypt, Anatolia, the Classical, Biblical and Arabic-Islamic World* (Amsterdam University Press, Amsterdam 1994), pp. 37-75, en H. GONNET, „Le culte des ancêtres en Anatolie Hittite au IIe mill. avant notre ère“, *Anatolica* 21 (1995) 189-195.

Publicaties van „Ex Oriente Lux“, te bestellen bij het genootschap of in de boekhandel

„Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux“

- 14, 17, 18, 22, 26. B.H. STRICKER, *De Geboorte van Horus, I-V* (1963-1989; 773 p., 81 fig.) f200.—

Een groots opgezette studie gewijd aan de voorstellingen die in de oude wereld (Oude Nabije Oosten en antieke beschavingen) leefden over geboorte en ontstaan van het leven. De tot dusver verschenen delen behandelen, op basis van een zeer rijk bronnenmateriaal, de opvattingen over de geslachtsorganen, het (scheppende) woord, het zaad (het aandeel van man en vrouw in de vrucht), de bezieling en de vorming (kiem, kiemkracht, lichaam). (Deel IV, 224 p., los f65.—; deel V, 179 p., f65.—).

16. J. HOFTUIZER, *Religio Aramaica. Godsdienstige verschijnselen in Aramese teksten* (1968; 71 p., 4 pl.) f25.—

Behandelt de oud-aramese periode en de godsdiensten van de Nabateërs van Palmyra en van Hatra.

23. M. STOL, *Zwangerschap en geboorte bij de Babyloniërs en in de Bijbel*, (1983; 116 p.) f45.—

Een studie over voorstellingen, gebruiken en tradities rond de geboorte, met gebruikmaking van veelsoortig tekstmateriaal. De schrijver behandelt o.a. terminologie, folklore, rechtsgewoonten, ideeën over conceptie en zwangerschap, bezweringen, omina, geneeskunst. Een bijdrage van Dr. Wiggermann analyseert de Babylonische demon Lamaštu, die het op zwangere vrouwen en baby's heeft voorzien (bezweringen, amuletten).

25. H. WILLEMS, *Chests of Life. A Study of the Typology and Conceptual Development of Middle Kingdom Standard Class Coffins* (1988; 249 p., 30 ill.) f70.— (leden f45.—)

De Egyptische lijkstaf was meer dan een laatste rustplaats. Hij bevatte een uitvoerige decoratie, bestaande uit pictoriale en tekstuele elementen. Deze vormden de magische instrumenten, waarmee de dode in het hiernamaals kon overleven. In deze studie wordt een overzicht gegeven van de typologische ontwikkeling van lijkstaften uit het Middenrijk. Aan de hand hiervan wordt een poging gedaan, de evolutie van het achterliggende religieuze gedachtegoed te schetsen. E.e.a. resulteert onder meer in een nieuwe reconstructie van het begrafenisritueel.

27. B.H. STRICKER, *De hemelvaart des konings* (1990; 54 p., 20 ill.) f25.— (leden f15.—)

Een studie over de hemelvaart van de koning, voornamelijk in het Oude Egypte. Behandelend worden aspecten als de grafkamer van Cheops, getalensymboliek, de vier winden en de vier Horus-kinderen, die geassocieerd zijn met dit thema; de hemelvaart van de ziel in het Corpus Hermeticum, de symboliek rond de werelds, en de rol van de piramide in de hemelvaart. Apart en korter worden de opvattingen bij de Grieken, Joden, Perzen en Indiërs besproken.

28. S. DENNING-BOLLE, *Wisdom in Akkadian Literature. Expression, instruction, dialogue* (1992; 214 p.) f65.— (leden f45.—)

Een studie naar aard, inhoud en vorm van de Babylonische wijsheid en wijsheidsteksten, welke zich toespit op de dialoog als literaire vorm voor het mondeling en schriftelijk onder woorden brengen, overdragen en reflecteren van wijsheid. Het boek bevat een inleidende, een bibliografie en biedt talrijke vertalingen van Mesopotamische wijsheidsteksten.

29. M.J. RAVEN, *De Schilderskaravaan van 1868* (1992; 212 p., 38 ill.) f65.— (leden f45.—)

Dit boek biedt de vertaling van een Frans dagboek van de Utrechtse schilder Willem de Famars Testas (1834-1896), een vertegenwoordiger van de internationale kunststroming van het Orientalisme. Hij maakte in 1868 met enkele collega's een reis van Egypte via Palestina en Syrië naar Byzantium. De uitgave bevat tekeningen en schilderijen van de Famars Testas en zijn collega's, waarvan vele tot dusverre niet gepubliceerd waren.